

Михальський Ю. А.,
кандидат юридичних наук, заслужений юрист України,
Голова Всеукраїнської професійної спілки правників

ДО ПИТАННЯ ПРО ДЖЕРЕЛА ПРАВА ГРОШОВОГО ОБІГУ

TO THE QUESTION OF THE SOURCES OF LAW OF MONEY CIRCULATION

У статті розглядаються окремі аспекти права грошового обігу. Досліджуються закони і підзаконні нормативно-правові акти, що складають підґрунтя правового регулювання відносин у сфері грошового обігу. Ці акти аналізуються в контексті джерел фінансового права. На основі проведеної загальної характеристики джерел права грошового обігу викладено їх особливості. Розкриваються питання відповідальності за порушення нормативних приписів у сфері грошового обігу.

Ключові слова: грошовий обіг, готівковий обіг, безготівковий обіг, джерело права, нормативно-правовий акт, відповідальність.

В статье рассматриваются отдельные аспекты права денежного оборота. Исследуются законы и подзаконные нормативно-правовые акты, составляющие почву правового регулирования отношений в сфере денежного оборота. Указанные акты анализируются в контексте источников финансового права. На основе проведенной общей характеристики источников права денежного оборота изложены их особенности. Раскрываются вопросы ответственности за нарушение нормативных предписаний в сфере денежного оборота.

Ключевые слова: денежный оборот, наличное обращение, безналичное обращение, источник права, нормативно-правовой акт.

The article deals with some aspects of monetary law. Study the laws and subordinate regulations that form the basis of legal regulation of relations in the sphere of money circulation. These acts are analyzed in the context of the sources of financial law. The features of sources of law of money circulation are expounded on the basis of conducted them general description. Disclosed liability for violation of regulatory requirements in the field of monetary circulation.

Key words: money circulation, cash flow, cashless treatment, source of law, legal act, responsibility.

Постановка проблеми та аналіз останніх досліджень. Питання грошей та грошового обігу здавна привертають увагу вчених, є чимало праць таких вчених, як Є.О. Алісов, О.М. Ашмаріна, В.П. Василюк, Ф.Т. Діланян, А.Т. Ковальчук, О.А. Лукашов, В.В. Посполітак, О.О. Ситник, Є.Є. Фролова та інших. Проте дотепер розробляються й інші питання, пов'язані з грошима, грошовим обігом, грошовою та ціновою політикою, публічно-правовим регулювання відносин у сфері грошового обігу тощо. Проте ґрунтовних праць, присвячених особливостям джерел права грошового обігу, на сьогодні нараховуються одиниці. Усе це в сукупності з іншими обставинами й обумовило обрання предмета дослідження в даній науковій статті.

Мета статті полягає в розкритті особливостей джерел права грошового обігу України в контексті джерел фінансового права.

Основні результати дослідження. Більшість науковців розглядають грошовий обіг як рух грошей під час виконання ними своїх функцій у готівковій та безготівковій формах [1, с. 314; 2, с. 249; 3, с. 650–651; 4, с. 511]. Проведений аналіз наукових досліджень свідчить про певну однаковість науковців у питаннях того, що норми права грошового обігу, регулюючи фінансово суспільні відносини, обов'язково повинні бути відомі їх учасникам та виражені зовні від імені держави, оскільки джерела права грошового обігу у формальному сенсі – це зовнішня форма вираження цього права, це спосіб вираження та реалізації державної волі. Зазначимо,

що джерела права грошового обігу є складовими елементами загальної системи джерел фінансового права; це конкретні форми його вираження, тобто правові акти органів публічної влади, що містять норми фінансового права з питань грошового обігу.

Отже, коли говоримо про норми права, то одразу маємо звертати увагу на питання джерел права. При цьому вчені здебільшого однакові в розумінні джерел права як чинників, які творять право; суперечки починаються під час вирішення питання, що має вважатися чинниками, які створюють право [5, с. 39]. Джерела права в сучасному розумінні – це «..виражені назовні в певних формах ідейні та матеріальні витоки права, які відображають його цінність у конкретних історичних умовах. Дане визначення відображає чотири рівні розуміння поняття «джерела права»: 1) матеріальні (об'єктивні); 2) ідеологічні (суб'єктивні); 3) формальні (зовнішні форми права) та 4) історичні (пам'ятки права), виокремлення яких дозволяє виділити в системі джерел права матеріальні джерела права, ідеологічні джерела права, формальні джерела права і джерела пізнання права» [6, с. 37–38].

Слушним є твердження про те, що на сьогодні немає такого юридичного порядку, який би надавав перевагу винятково одному з джерел і нехтував іншими [7, с. 89]. Як приклад – право грошового обігу, адже в процесі здійснення та регулювання грошового обігу виникають різні суспільні відносини, що регулюються нормами декількох галузей права. Першість тут відводиться нормам конституційного

права. Так, відповідно до положень ст. 92 Конституції України є засади створення і функціонування грошового ринку, встановлення статусу національної валюти, якою згідно зі ст. 99 Конституції України є гривня – грошова одиниця України. Забезпечення її стабільності є основною функцією центрального банку держави – НБУ, Рада якого відповідно до вимог ст. 100 Конституції України розробляє основні засади грошово-кредитної політики та здійснює контроль за її проведенням. Правовий статус Ради НБУ визначається законом.

Предметом правового регулювання цивільного права є, зокрема, майнові відносини, в яких гроші є одним з об'єктів цивільних правовідносин. Норми ЦК України (зокрема, глави 71, 72 та 74) регулюють розрахункові відносини між суб'єктами різноманітних правочинів. До них належать відносини щодо договорів позики і кредиту, банківського вкладу та банківського рахунку, встановлення форм безготівкових розрахунків за допомогою розрахункових документів в електронному або паперовому вигляді із застосуванням платіжних доручень, акредитивів, розрахункових чеків (чеків), розрахунків за інкасо, а також інших розрахунків, передбачених законом, банківськими правилами та звичаями ділового обороту.

Адміністративне право регулює відносини, пов'язані з притягненням до відповідальності за вчинення адміністративних правопорушень у сфері грошового обігу. Так, глава 12 Кодексу України про адміністративні правопорушення регламентує питання адміністративної відповідальності за порушення порядку проведення розрахунків; порушення порядку приймання готівки для подальшого її переказу; порушення порядку здійснення операцій з електронними грошима; порушення правил про валютні операції; ухилення від повернення виручки в іноземній валюті; незаконне відкриття або використання за межами України валютних рахунків; порушення порядку проведення готівкових розрахунків та розрахунків із використанням електронних платіжних засобів за товари (послуги); несвоєчасне здавання виторгу; порушення банківського законодавства, законодавства, яке регулює переказ коштів в Україні, нормативно-правових актів НБУ або здійснення ризикових операцій, які загрожують інтересам вкладників чи інших кредиторів банку; порушення законів України та нормативно-правових актів НБУ щодо здійснення нагляду (оверсайту) платіжних систем та систем розрахунків.

Норми кримінального права передбачають заходи кримінальної відповідальності. Зокрема, в ст. 199, 200 КК України передбачено кримінальну відповідальність за вчинення таких злочинів, як виготовлення, зберігання, придбання, перевезення, пересилання, ввезення в Україну з метою використання під час продажу товарів, збуту або збут підроблених грошей та незаконних дій із документами на переказ, платіжними картками та іншими засобами доступу до банківських рахунків, електронними грошима, обладнанням для їх виготовлення тощо.

Отже, регулювання відносин у сфері грошового обігу в нашій країні здійснюється нормами різних галузей права, зважаючи на те, що грошима та грошовими відносинами пронизані практично всі сфери суспільного життя. При цьому у сфері грошового обігу чільне місце займають норми фінансового права, які регулюють відносини, що складаються в процесі організації готівкового та безготівкового грошового обігу, в тому числі під час проведення грошових реформ, деномінацій, емісій, під час організації розрахунків, встановлення обов'язкового порядку зберігання коштів юридичних осіб на рахунках у банках, обмеження готівкових форм розрахунків між організаціями, визначення порядку ведення касових операцій. Названі відносини можуть складатися між НБУ і кредитними організаціями; між кредитними організаціями; між кредитними організаціями та їх клієнтами; між юридичними та фізичними особами; між кредитними організаціями та іншими інститутами фінансової системи; між інститутами фінансової системи й організаціями та фізичними особами.

На сьогодні право грошового обігу є складним комплексом нормативних приписів, що регламентують багатопланові, соціально і політично напружені суспільні відносини. При цьому слід зазначити, що обсяг нормативного масиву, присвяченого питанням грошового обігу, настільки значний, що потрібні певні орієнтири для правильного розуміння окремих законодавчих положень, які мають постійну тенденцію динамічного розвитку, як кількісного, так і якісного напрямку.

На наш погляд, складовими права грошового обігу є сукупність фінансово-правових норм, які регулюють суспільні відносини, що формуються у сфері функціонування системи регулювання грошового обігу та у сфері функціонування системи контролю грошового обігу.

Особливе значення серед джерел права грошового обігу, окрім Конституції України, займає Закон України «Про Національний банк України», відповідно до ст. 6 і 7 якого НБУ виконує такі найважливіші функції: забезпечує стабільність національної грошової одиниці, при цьому виходячи з пріоритетів досягнення та підтримки цінової стабільності; відповідно до засад грошово-кредитної політики визначає та проводить грошово-кредитну політику; монопольно здійснює емісію національної валюти України та організує готівковий грошовий обіг; виступає кредитором останньої інстанції для банків і організує систему рефінансування; встановлює для банків правила проведення банківських операцій, бухгалтерського обліку і звітності, захисту інформації, коштів та майна; організовує створення та методологічно забезпечує систему грошово-кредитної і банківської статистичної інформації та статистики платіжного балансу; аналізує стан грошово-кредитних, фінансових, цінових та валютних відносин; регулює діяльність платіжних систем та систем розрахунків в Україні, визначає порядок і форми платежів, у тому числі між банками. Згідно з Основними засадами грошово-кредитної політики та відповідно

до повноважень і функцій, які визначені положеннями ст. 14, 15 Закону України «Про Національний банк України», Правління НБУ через відповідні монетарні інструменти та інші засоби банківського регулювання забезпечує реалізацію грошово-кредитної політики, організує виконання інших функцій НБУ та здійснює управління його діяльністю.

Основними економічними засобами і методами грошово-кредитної політики згідно з вимогами ст. 25 Закону України «Про Національний банк України» є регулювання обсягу грошової маси через: визначення та регулювання норм обов'язкових резервів для комерційних банків; процентну політику; рефінансування комерційних банків; управління золотовалютними резервами; операції із цінними паперами (крім цінних паперів, що підтверджують корпоративні права), в тому числі з казначейськими зобов'язаннями, на відкритому ринку; регулювання імпорту та експорту капіталу; запровадження на строк до шести місяців вимоги щодо обов'язкового продажу частини надходжень в іноземній валюті; зміну строків розрахунків за операціями з експорту та імпорту товарів; емісію власних боргових зобов'язань та операції з ними. НБУ має право надавати кредити для рефінансування банку, якщо це не тягне за собою ризиків для банківської системи.

Для вдосконалення і підвищення ефективності застосування інструментів регулювання грошово-кредитного ринку Правління НБУ затвердило Положення про порядок формування та зберігання обов'язкових резервів для банків України та філій іноземних банків в Україні (постанова від 16 березня 2006 року № 91).

Відповідно до ст. 28 Закону України «Про Національний банк України» Центральний банк держави забезпечує управління золотовалютними резервами держави, здійснюючи валютні інтервенції шляхом купівлі-продажу валютних цінностей на валютних ринках із метою впливу на курс національної валюти щодо іноземних валют і на загальний попит та пропозицію грошей в Україні.

Згідно зі ст. 34 Закону України «Про Національний банк України» виключне право введення в обіг (емісія) гривні і розмінної монети, організація їх обігу та вилучення з обігу належить НБУ. Готівка знаходиться в обігу у вигляді грошових знаків – банкнот (паперових) і монет (металевих). Загальна сума введених в обіг банкнот і монет зазначається в рахунках НБУ як його пасив. Банкноти і монети є безумовними зобов'язаннями НБУ і забезпечуються всіма його активами.

Гривня (банкноти і монети) як національна валюта, як передбачено ст. 35 Закону України «Про Національний банк України», є єдиним законним платіжним засобом на території України, приймається всіма фізичними і юридичними особами без будь-яких обмежень на всій території України за всіма видами платежів, а також для зарахування на рахунки, вклади, акредитиви та для переказів. НБУ встановлює офіційний курс гривні до іноземних валют та оприлюднює його (ст. 36 Закону). Для регу-

лювання курсу гривні щодо іноземних валют НБУ використовує золотовалютний резерв, купує і продає цінні папери, встановлює і змінює ставку рефінансування та застосовує інші інструменти регулювання грошової маси в обігу.

Тобто наведеними вище нормами закладаються основи для здійснення визначеної на державному рівні грошово-кредитної політики, яка є складовою загальнодержавної економічної політики та поряд із фіскально-бюджетною політикою має забезпечувати сталий розвиток економічного базису суспільства. Таким чином, на законодавчому рівні започатковано формування основного (базового) інституту грошово-кредитної політики держави, на основі якого формуються всі інші інституційні утворення, оскільки саме він закладає основи для подальшого правового впливу на готівкові і безготівкові розрахунки, валютні відносини, встановлення санкцій, які є атрибутами, за рахунок яких реалізується грошово-кредитна політика держави.

Повноваження НБУ щодо організації готівкового грошового обігу передбачені положеннями ст. 33 Закону, відповідно до якої для забезпечення організації готівкового грошового обігу НБУ здійснює: виготовлення та зберігання банкнот і монет; створення резервних фондів банкнот і монет; встановлення номіналів, систем захисту, платіжних ознак та дизайну банкнот та монет, а також обмежень щодо використання систем захисту, платіжних ознак та відтворення елементів дизайну банкнот та монет; встановлення порядку заміни пошкоджених банкнот і монет; встановлення правил випуску в обіг, обробки, зберігання, інкасації, перевезення, вилучення з обігу та знищення готівки; визначення порядку ведення касових операцій для банків, інших фінансових установ, підприємств і організацій; визначення вимог стосовно технічного стану й організації охорони приміщень банківських установ.

Відповідно до ст. 33 Закону України «Про Національний банк України» та з метою удосконалення готівкових розрахунків Правління НБУ затвердило Інструкцію про ведення касових операцій банками в Україні (постанова Правління НБУ від 1 червня 2011 р. № 174). Також для вдосконалення взаємовідносин між фізичними особами, юридичними особами та банками в Україні під час приймання та видачі банкнот, розмінних і обігових монет національної валюти України за всіма видами платежів, а також для зарахування на рахунки, вклади, акредитиви, для переказів та обміну Правління НБУ затверджено Правила визначення платіжних ознак та обміну банкнот, розмінних та обігових монет національної валюти України (постанова Правління НБУ від 23 жовтня 2013 р. № 422).

На виконання вимог постанови Правління НБУ від 18 червня 2003 р. № 261 «Про схвалення документів із питань функціонування банківської системи України в умовах особливого періоду» та з метою безперебійного забезпечення економіки готівковими коштами в умовах особливого періоду Правління НБУ затвердило Положення про організацію готів-

кового обігу і ведення емісійно-касових операцій у банківській системі в особливий період (постанова Правління НБУ від 12 лютого 2004 р. № 46), яким регламентовано діяльність з обороту готівки перш за все в період надзвичайного чи військового стану.

Усі вказані вище нормативно-правові акти присвячені регулюванню готівкового обігу та об'єднуються нормами профільного Закону, таким чином формуючи основу права готівкового грошового обігу.

Організація безготівкових грошових розрахунків в Україні регламентується Законами України «Про банки і банківську діяльність», «Про платіжні системи та переказ коштів в Україні», нормативно-правовими актами НБУ, в тому числі Інструкцією про безготівкові розрахунки в Україні в національній валюті № 22 від 21 січня 2004 р.

Закон України «Про банки і банківську діяльність» визначає структуру банківської системи, економічні, організаційні і правові засади створення, діяльності, реорганізації і ліквідації банків. Метою цього Закону є правове забезпечення стабільного розвитку і діяльності банків в Україні і створення належного конкурентного середовища на фінансовому ринку, забезпечення захисту законних інтересів вкладників і клієнтів банків, створення сприятливих умов для розвитку економіки України та підтримки вітчизняного товаровиробника і забезпечення грошового обігу перш за все в його безготівковій формі.

У свою чергу, Закон України «Про платіжні системи та переказ коштів в Україні» визначає загальні засади функціонування платіжних систем і систем розрахунків в Україні, поняття та загальний порядок проведення переказу коштів у межах України, встановлює відповідальність суб'єктів переказу, а також визначає загальний порядок здійснення нагляду (оверсайту) за платіжними системами.

У зв'язку з введенням у промислову експлуатацію системи електронних платежів НБУ нового покоління та з метою вдосконалення нормативно-правової бази з питань здійснення міжбанківських розрахунків Правлінням НБУ затверджено Інструкцію про міжбанківський переказ коштів в Україні в національній валюті (постанова Правління НБУ від 16 серпня 2006 р. № 320 та Інструкцію про порядок відкриття, використання і закриття рахунків у національній та іноземних валютах (постанова Правління НБУ від 12 листопада 2003 р. № 492).

Щодо вдосконалення нормативно-правового регулювання діяльності, що пов'язана з випуском та обігом електронних грошей, а також здійснення моніторингу за такою діяльністю, Правлінням НБУ затверджено Положення про порядок емісії електронних платіжних засобів і здійснення операцій з їх використанням від 05 листопада 2014 № 705.

На основі вказаних вище норм і формується інститут безготівкових розрахунків, в якому використовуються різноманітні платіжні засоби, які дозволені законодавством, у тому числі й електронні картки.

Умови та порядок конвертації (обміну) гривні на іноземну валюту встановлюються НБУ відповідно до

законодавства України про валютне регулювання та згідно з вимогами ст. 37 Закону «Про Національний банк України». При цьому НБУ не може обмежувати права суб'єктів валютного ринку на здійснення операцій з іноземною валютою, гарантовані їм законом. Також згідно зі ст. 47 Закону НБУ визначає структуру валютного ринку України та організовує торгівлю валютними цінностями на ньому відповідно до законодавства України про валютне регулювання.

Профільними законодавчими актами в цій сфері є Закон України «Про порядок здійснення розрахунків в іноземній валюті» від 23 вересня 1994 р. та Декрет Кабінету Міністрів України «Про систему валютного регулювання і валютного контролю» від 19 лютого 1993 р. № 15-93, якими визначено порядок, строки та умови таких розрахунків, а також передбачено відповідні обмеження щодо використання іноземної валюти, в тому числі її продаж на міжбанківському валютному ринку. Останнє, зокрема, передбачено постановою Правління НБУ «Про зміну строків розрахунків за операціями з експорту та імпорту товарів і запровадження обов'язкового продажу надходжень в іноземній валюті» від 14 травня 2013 р. № 163.

Важливу роль у валютних операціях також відіграють Положення про порядок виконання банками документів на переказ, примусове списання і арешт коштів в іноземних валютах та банківських металів (затверджене постановою Правління НБУ від 28 липня 2008 р. № 216), Положення про порядок здійснення операцій із чеками в іноземній валюті на території України (постанова Правління НБУ від 29 грудня 2000 р. № 520).

Відповідно, можна цілком обґрунтовано вважати перелічені нормативні акти основою формування інституту валютного готівкового та безготівкового обігу.

Відповідальність за порушення у сфері грошового обігу насамперед представлена фінансовими, а також організаційними санкціями. Зокрема, такі санкції містяться в ст. 73 Закону України «Про банки і банківську діяльність», серед яких є письмове застереження, обмеження чи припинення операцій, відсторонення від посади, відкликання ліцензії тощо. Звичайно, вказані заходи впливу поширюються не лише на сферу грошового обігу, але, зважаючи на безпосередній зв'язок банків із нею, їх застосування цілком природне і до даних правовідносин.

Також відповідальність передбачена ст. 4 Закону України «Про порядок здійснення розрахунків в іноземній валюті», згідно з якою за порушення строків розрахунків встановлено стягнення пені в розмірі 0,3% від неодержаної виручки (вартості непоставленого товару). Крім того, ст. 16 Декрету Кабінету Міністрів України «Про систему валютного регулювання і валютного контролю» встановлено низку санкцій за порушення валютного законодавства.

Таким чином, формування інституту відповідальності за порушення у сфері грошового обігу є цілком логічним і таким, що відповідає вимогам сьогодення. Адже самі нормативні вимоги без належних санкцій не здатні забезпечити належний вплив на суспільні

відносини, в тому числі в нормувати таку сферу, як грошовий обіг.

Підтримуємо О.Ю. Грачеву, яка розглядає джерела грошового обігу та вибудовує структуру права грошового обігу як інституту фінансового права в процесі дослідження його правового регулювання, зазначаючи при цьому, що законом закріплено повноваження Центрального банку з регулювання грошового обігу в країні, яке здійснюється за допомогою таких способів, як проведення грошової реформи, деномінація й емісія грошей [8, с. 72–73].

Висновки. Проведена нами загальна характеристика джерел права грошового обігу свідчить про те, що:

1) цим джерелам притаманні упорядкованість та узгодженість, що є підтвердженням наявності структуризації системи джерел даного права;

2) фінансово-правові норми, що регулюють суспільні відносини у сфері грошового обігу, одночасно

є і взаємопов'язаними, адже вони є невід'ємною спільною джерел фінансового права; і диференційованими, оскільки об'єднані в субінститут права, норми якого регулюють особливий та суспільно значущий вид суспільних відносин у сфері грошового обігу як складової емісійного права у фінансовому праві України;

3) системі джерел права грошового обігу властива автономність, тобто можливість здійснювати правове регулювання суспільних відносин, що виникають у сфері грошового обігу незалежно від інших інститутів права;

4) система джерел права грошового обігу не є відокремленою сукупністю фінансово-правових норм, адже вона має тісні зв'язки з іншими інститутами емісійного права та фінансового права, оскільки безпосередньо підпорядковується емісійному праву та узгоджується із загальними джерелами фінансового права України.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Горбунова О.Н. Финансовое право / О.Н. Горбунова, Е.Ю. Грачева и др.; отв. ред. Е.Ю. Грачева, Г.П. Толстопятенко. – М. : ТК Велби, Изд-во Проспект, 2004. – 536 с.
2. Финансовое право / за ред. М.П. Кучерявенка. – Х. : Право, 2010. – 288 с.
3. Орлюк О.П. Финансовое право. Академичний курс / О.П. Орлюк. – К. : Юрінком Інтер, 2010. – 808 с.
4. Сарана С.В. Финансовое право України: Навч. посібник / С.В. Сарана. – Полтава: Полтавський інститут економіки і права; Відкритий міжнародний університет розвитку людини «Україна», 2008. – 567 с.
5. Пархоменко Н.М. Джерела права: проблеми методології / Н.М. Пархоменко. – К. : ТОВ видавництво «Юридична думка», 2008. – 336 с.
6. Качур В.О. До розуміння та визначення поняття «джерела права» / В.О. Качур // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер. : Юриспруденція. – 2013. – № 6-1. – Том 1. – С. 36–39.
7. Бергель Ж.-Л. Общая теория права / Ж.-Л. Бергель ; пер. с франц. Г.В. Чуршукова ; под общ. ред. В. Даниленко. – М. : Nota bene, 2000. – 575 с.
8. Грачева Е.Ю. Финансовое право: Схемы и комментарии / Е.Ю. Грачева. – М. : Юриспруденция, 1999. – 104 с.